

**ЎЗБЕКИСТОН АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВА
КОММУНИКАЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ**

“Гуманитар фанлар” кафедраси

“ДИНШУНОСЛИК” ФАНИДАН

“ДИННИНГ ИБТИДОЙ ШАКЛЛАРИ”

мавзудан маъруза матни

Муаллиф: Алимова Ш.

Тошкент – 2016

2-МАВЗУ. “ДИНШУНОСЛИК” ФАНИГА КИРИШ.

ДИННИНГ ИБТИДОЙ ШАКЛЛАРИ

РЕЖА:

1. Диншунослик фанини ўқитишдан кўзда тутилган мақсад вабу соҳада эришилган ютуқлар
2. Диннинг ижтимоий вазифалари. Динлар таснифи
3. Диннинг ибтидоий шакллари

Таянч иборалар:

Дин, эътиқод, охират, жаннат, дўзах, фаришта, қиёмат, позитивизм, ибтидоий мифология, монотеизм, политеизм, регуляторлик, интеграторлик, компенсаторлик, легитимловчилик, коммуникативлик

1-масала баёни. Дин инсоният маънавий ҳаётининг таркибий қисмидир. Ўзбекистон Республикасида зиёлилар олдида маънавий баркамол инсонни шакллантириш вазифаси қўйилган бир пайтда дин масаласини четлаб ўтиш мумкин эмас. Мазкур масалани ҳал этишда илгариги динга агрессив ҳужум этиш услубининг салоҳиятсизлиги ҳаммага очиқ-ойдин. Лекин кейинги пайтда пайдо бўлган диний бўлмаган масалаларни диний деб аташ, ҳар қандай, ҳатто бир-бирига зид бўлган, фикрларни таҳлил қилмасдан туриб мақташ услуби ҳам ўзини оқламайди. Демак, ушбу масалага принципал, профессионал, илмий ёндашув даркордир.

Ўзбекистон Россия империяси ва Совет Иттифоқи таркибида бўлган ва жаҳон ҳамжамиятидан ажратилиб яшаган бир даврда, Фарбда XIX асрнинг ўрталарида вужудга келган диншунослик фани анча йўл босиб ўтиб, кўплаб илмий натижаларга эришди. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон тадқиқотчилари бу янги соҳа билан яқиндан танишиб, мутахассис-кадрларни тарбиялай бошладилар.

Дин - эътиқод ҳамдир, бу эса ҳар бир кишининг шахсий иши. Лекин шахсни ҳар қандай миссионер ташкилотлар ихтиёрига ҳам ташлаб қўйиб бўлмайди. Озод жамиятда ҳар бир инсон ўз шахсий муносабатини белгилаб

олиши учун унга ҳар томонлама, бой, холис-илмий ахборот зарур. Бундай ахборот кўп қиррали бўлмоғи, бировнинг ғаразли шарҳисиз асл матнлар шаклида бўлса мақсадга мувофиқдир. Эскирган маълумотлар асосида мутахассис бўлмаган муаллифлар томонидан ёзилган асарлар ҳозирги замон ахборот эркинлиги ва унинг етиб келиши осон бўлган шароитларда ўқувчиларнинг кўз ўнгида мазкур муаллифларнинг обрўсизланишига ёки ўқувчини нотўғри тасаввурга эга бўлиб қолишига олиб келади.

Дин ва Қонун ўзаро муносабатларини яхши билиш демократик жамият пойдеворини мустаҳкамлайди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни турли диний жамоа аъзоларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ҳақида тўла маълумот беради. Ўқувчиларда қонунга ҳурмат ҳиссини, ўзининггина эмас, бошқаларнинг ҳам диний ҳис-туйғуларини ҳурмат қилиш, тушунишга ҳаракат қилиш, ўз шахсий фикрларини бошқа кишиларга тазйиқ билан ўтказиш ғайриқонуний хатти-ҳаракат эканлиги, жамоат жойларида диний масалаларда зўравонлик, тажовузкорликка йўл қўймаслик дунёқарашини шакллантиради.

Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятига кириб бораётган бир шароитда унинг фуқаролари турли конфессиялар вакиллари билан мулоқот этишнинг юксак маданиятига эга бўлиши ҳам жуда муҳимдир.

Дин табиат, жамият, инсон ва унинг онги, яшашдан мақсади ҳамда тақдири инсониятнинг бевосита қуршаб олган атроф-муҳитдан ташқарида бўлган, уни яратган, айни замонда инсонларга тўғри, ҳақиқий, одил ҳаёт йўлини кўрсатадиган ва ўргатадиган илоҳий қудратга ишонч ва ишонишни ифода этадиган маслак, қараш, таълимотдир.

Дин муайян таълимотлар, ҳис-туйғулар, тоат-ибодатлар ва диний ташкилотларнинг фаолиятлари орқали намоён бўлади. У олам, ҳаёт яратилишини тасаввур қилишнинг алоҳида тариқаси, уни идрок этиш усули, оламда инсоният пайдо бўлгандан то бизгача ўтган даврларни илоҳий

тасаввурда акс этишидир. Дин комил инсонни тарбиялашда салмоқли тарбияловчи қудратга эга бўлган маънавий-ахлоқий кучдир.

Дин нима эканлиги турлича изоҳланса-да, умумий нуқтаи назар шуки, дин ишонмоқ туйғусидир. Ишонмоқ туйғуси инсониятнинг энг теран ва энг гўзал рухий-маънавий эҳтиёжларидандир. Дунёда дини, ишончи бўлмаган халқ йўқ. Чунки муайян халқ динсиз, эътиқодсиз, бирор-бир нарсага ишончсиз ҳолда яшай олмайди.

Диншуносликда динга «диннинг ўзи нима?», «унинг моҳияти нимадан иборат?» деган савол нуқтаи назаридан ёндашишдан ташқари дин «қай тарзда фаолият олиб боради?» деган савол нуқтаи назаридан ҳам ёндашув мавжуд. Бу масала билан кўпроқ дин социологияси шуғулланади.

Социологик нуқтаи назардан қаралганда дин жамият учун зарурий нарса, ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисмидир. У ижтимоий муносабатларни юзага келтирувчи ва амалга оширувчи омил сифатида намоён бўлади. Бу дегани динни жамиятдаги бажарадиган вазифаларига кўра ўрганиш мумкин демакдир.

2-масаланинг баёни. Диннинг вазифалари деганда унинг алоҳида шахсга ва жамиятга таъсир қилиш йўли ва табиати назарда тутилади. Бунда ҳар бир дин унга эътиқод қилувчи муайян бир шахсга у ёки бу жамоага ва умуман жамиятга нима беради? Инсонлар ҳаётига қандай таъсир кўрсатади? Шунга ўхшаш масалалар ўрганилади.

Диннинг ижтимоий вазифалари ҳақидаги таълимотни диншуносликда функционализм ривожлантиради. Функционализм жамиятга ижтимоий тизим сифатида қарайди: унда жамиятдаги ҳар бир элемент муайян функцияни бажаради. Диннинг жамиятда бажарадиган ижтимоий, маънавий, рухий вазифалари қуйидагилардан иборатдир:

Биринчидан, ҳар қандай дин ўз эътиқод қилувчилари учун **тўлдирувчилик, тасалли берувчилик - компенсаторлик** вазифасини бажаради. Масалан, инсонда доимий эҳтиёж ҳосил бўлиши ҳодисасини олайлик. Инсон ўз ҳаёти, турмуш тарзи, табиат ва жамият билан бўлган

муносабатлари жараёнида ҳаётий мақсадларига эришиши иложсиз бўлиб кўринганида, унда қандайдир маънавий-руҳий эҳтиёжга зарурият сезган. Ана шундай эҳтиёж диний эҳтиёж эди. Дин бу ўринда маънавий-руҳий эҳтиёжни қондирувчи, тасалли берувчилик вазифасини бажарган ва ҳали ҳам бажармоқда.

Масалан, буддавийлик дини роҳибликни тарғиб қилар экан, бу дунёда орзу-ҳаваслардан, роҳат-фароғатдан воз кечган инсон *нирвана* ҳолатига эришгач, абадий роҳатда бўлишини таъкидлайди.

Шунингдек, христианликда ҳар бир христиан Исо Масихнинг қайтишига умид қилган ҳолда ҳаётнинг турли муаммоларини енгиб, сабр-бардош билан ҳаёт кечирадилар. Чунки христианлик Исо Масих қайтиб келгач барча издошларини саодатли ҳаётга етказиши ҳақидаги таълимотни илгари суради.

Шунингдек, ислом динида ҳам ҳар бир мусулмон бу дунёда эришмаган моддий ёки руҳий орзу-истакларига охиратда эришишга ишонган ҳолда дунё орзу-ҳавасларига ортиқча берилмай, турмуш машаққатларига сабр қилади.

Иккинчидан, муайян дин ўз таълимот тизимини вужудга келтиргач, ўзига эътиқод қилувчилар жамоасини шу таълимот доирасида сақлашга ҳаракат қилган ва ҳозирда ҳам шундай. Бу ижтимоий ҳодиса диннинг **бирлаштирувчилик - интеграторлик** вазифаси деб аталади. Дин ҳамиша муайян ижтимоий, этник ва маънавий ҳаётнинг ўз таъсирида бўлишига интилади. Бу таъсирнинг мунтазамлигини таъминлаш мақсадида дин халқларнинг ижтимоий ҳаётига, ахлоқий муносабатларига, шунингдек адабиёти ва санъатига ҳам таъсир ўтказади.

Масалан, яҳудийликда мазкур дин вакиллари бир мафкура атрофида сақлаб туриш учун уларни бир миллат ва ягона маслак эгалари эканликлари, ягона худо - Яхвенинг энг севимли бандалари эканликлари уқтирилади.

Христианликда ҳам эътиқод қилувчиларни бу динга янада кўпроқ жалб этиш учун диний меморий, тасвирий, мусиқа санъати турларидан унумли

фойдаланилади. Христианликда махсус *икона* чизувчилик мактаблари фаолият олиб боради.

Учинчидан, ҳар бир дин ўз қавмлари турмушини **тартибга солиб, назорат қилувчилик - регуляторлик** вазифасини бажаради. Динлар ўз урф-одатларининг, маросим ва байрамларининг қавмлари томонидан ўз вақтида, катъий тартибга амал қилган ҳолда бажарилишини шарт қилиб қўяди.

Масалан, исломда кунига 5 маҳал намоз ўқилиши, ҳар ҳафта жума намозини жоме масжидларда адо этилиши, Рамазон ойида бир ой рўза тутилиши, рўза (‘ийд ал-фитр) ва қурбон (‘ийд ал-адҳо) ҳайитларининг нишонланиши мусулмонларнинг ҳаёт тарзини тартибга солиб туради.

Тўртинчидан, дин **алоқа боғлашлик, бирлаштирувчилик - интеграторлик** вазифасини ҳам бажаради, яъни ҳар бир дин ўз қавмларининг бирлигини, жамият билан шахснинг ўзаро алоқадорликда бўлишини таъминлашга интилади. Бунда у ёки бу динга эътиқод қилувчи кишиларнинг ўз динидаги бошқа кишилар билан алоқадор эканлиги, ўзаро ҳуқуқ ва бурчларининг борлиги, урф-одат ва ибодатларни жамоа бўлиб бажарилиши лозимлиги назарда тутилади.

Бешинчидан, диннинг **интеграторлик** вазифаси билан **легитимловчилик-қонунлаштирувчилик** вазифаси чамбарчас боғлиқ. Диннинг бу функциясининг назарий асосини йирик америкалик социолог Т. Парсонс ишлаб чиқди. Унинг фикрича, «ҳар қандай ижтимоий тизим муайян чекловларсиз мавжуд бўла олмайди. Бунинг учун у қонун даражасига кўтарилган ахлоқ нормаларини ишлаб чиқиши керак. Дин бундай нормаларни қонунлаштирибгина қолмай, уларга бўлган муносабатни ҳам белгилайди».

Олтинчидан, дин вазифаларининг **фалсафий, назарий** жиҳатлари ҳам мавжуд. Бу вазифа инсонга яшашдан мақсад, ҳаёт мазмунини, *дорулфано* ва *дорулбақо* дунё масалаларига ўз муносабатини билдириб туришидан иборатдир.

Кишилик жамиятида дин доимо у билан бирга бўлганми ёки қандайдир даврда жамият динсиз яшаганми, деган саволга турли фикрлар билдирилган. Бу - диннинг тарихийлиги масаласи бўлиб, унга икки хил жавоб берганлар. Биринчиси, марксистик таълимотнинг собиқ тарафдорлари фикрича, «қандайдир муддат инсоният динсиз яшаган ва жамиятнинг муайян босқичида - юқори палеолит даврида, бундан 20-40 минг йил аввал дин пайдо бўлган», дейилган. Иккинчиси, «диннинг келиб чиқиши инсониятнинг пайдо бўлиши билан бевосита боғлиқ», деган фикрдир.

Диний тафаккурнинг шахсий ёки ижтимоий илдизлари муаммосини ҳал қилиш билан диннинг келиб чиқиши муаммосини ҳал қилиш мумкин бўлади. Э.Тайлор каби эволюцион йўналишдаги позитивистларнинг чиқарган хулосасига кўра, диннинг илдизини «файласуфлик қилган ёввойи одам»га тақайдилар. Яъни, «у ўз-ўзига борлиқ, ўзини ўраб турган оламнинг пайдо бўлиши ва ўзи кузатган ҳодисаларнинг ҳақиқати ҳақида савол берган. Унда фикрлаш юқори даражада бўлмаган. Шундан сўнг унда руҳлар, худолар, фаришталар ҳақида тасаввурлар пайдо бўлган».

Диннинг келиб чиқиши ҳақида яна бир назария мавжуд: *«Биринчи ёлгончи биринчи нодонни учратганда дин пайдо бўлди»*. Бунда дин ёмон ниятли кишиларнинг ўйлаб топган нарсаси бўлиб чиқади. Бу иккала назария ҳам ҳеч қандай илмий асосга эга эмас.

Файласуфлик қилган ёввойи одам концепцияси бўйича «ибтидоий одам ёлғиз ҳолдаги чуқур фикр юритувчи бўлган. У ўз олдига улкан саволларни қўйган. Бу саволлар унинг кундалик ҳаётида керак эмас эди. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, ибтидоий одамнинг фикр юритиши унинг кундалик ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ бўлган. Бу фаолиятнинг табиати, шарт-шароитлари биргина одамга тегишли бўлиб қолмай, барчага баробар, ижтимоий группа, қабила, уруғ, халққа тегишли эди».

Диннинг келиб чиқиши «бир одам бошқаларни алдаши натижасида келиб чиққан», деган фикр ҳам танқидга учраган. Бошқа фикрга кўра, «дин - бу жамиятдаги кишиларнинг бараварига ўз-ўзини алдаши натижасида келиб

чиққан. Шунинг учун ҳам *дин ижтимоий ҳодисадир* деган хулосага келиш мумкин», дейдилар.

Дин инсоннинг руҳий дунёси билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унинг ижтимоий ҳаётида доимо у билан бирга бўлди. Шунинг учун ҳам динни ўрганиш - бу инсониятни ўрганиш демакдир. Динни инсониятдан, инсониятни диндан ажратиб бўлмаслигини тарихнинг ўзи исботлади. «Коммунистик жамиятда дин йўқ бўлиб кетади» дейилган фикрнинг аксича коммунизм ҳаёлий нарса-ю, дин доимий эканлиги амалда исботланди. Демак, дин инсоният билан бирга дунёга келган.

Динлар унга эътиқод қилувчиларнинг сони, миқёси, ўзининг маълум миллат ёки халққа хослиги ёхуд миллат танламаслигига кўра турли гуруҳларга бўлинади:

1. Уруғ-қабила динлари - тотемистик, анимистик тасаввурларга асосланган, ўз уруғидан чиққан сеҳргар, шомон ёки қабила бошлиқларига сиғинувчи динлар. Улар миллат динлари ва жаҳон динлари ичига сингиб кетган бўлиб, ҳозирда Австралия, Жанубий Америка ва Африкадаги баъзи қабилаларда сақланиб қолган;

2. Миллат динлари - маълум миллатга хос бўлиб, бошқа миллат вакиллари ўзига қабул қилмайдиган динлар. Уларга яҳудийлик (яхудий миллатига хос), ҳиндуийлик (ҳиндларга хос), Конфуцийчилик (хитой миллатига хос), синтоизм (японларга хос) киради;

3. Жаҳон динлари - дунёда энг кўп тарқалган, кишиларнинг миллати ва ирқидан қатъиназар унга эътиқод қилишлари мумкин бўлган динлар. Унга буддавийлик, христианлик ва ислом дини киради.

Бундан ташқари динлар таълимотига кўра **монотеистик** - яккахудолик (яхудийлик, ислом) ва **политеистик** - кўпхудолик (ҳиндуийлик, конфуцийчилик) динларига бўлинади.

3-масаланинг баёни. Илмий адабиётларда келтирилишича, «ибтидоий одамнинг жисмоний, физиологик, асаб-эндокрин, биологик, психологик ва бошқа соҳалари ўзига хос хусусиятларга эга эди. Бу нафақат унинг ҳаёти ва

фаолиятига, феъл-атворига, балки унинг фикрлаш даражасига, кучли хаяжонланишига, тасаввур этишига, мустаҳкам ҳақиқий ёки сохта мантикий қонуниятларни кашф этишига таъсир кўрсатди. У ибтидоий бўлса ҳам ақлли, фикр юритувчи, маълум таҳлилга қобилятли, конкрет ҳолатда фикр юрита оладиган, доимий фаолиятида вужудга келган амалий тажрибаларга эга бўлган одам эди. Бундай таҳлил нимага асосланган? Билим микдорининг ниҳоятда озлиги ва уни доимий такомиллашиб бориши, олдинда турган ҳаётдан кўрқув ва уни енгиласан бўлган интилиш, амалий тажрибани узлуксиз кўпайиши, табиат кучларига мутлақ тобелик ва ундан қутилишга тиришиш, атроф-муҳит инжиқликлари ва уларни енгиласан ва ҳ.к. - буларнинг барчаси шунга олиб бордики, унинг илк қадамидан нафақат мантикий талабчанлик, балки ҳиссий-ижтимоий, ҳаёлий-фантастик муносабатлар келиб чиқди. Гап «онгли ёввойи» ёки «абстракт фикрловчи киши» тўғрисида бораётгани йўқ, айтиш жомида қонун қоидаларидан чиқмаган ҳолда, қолаверса 20-50 кишидан иборат бўлган кичик қабила, меҳнат фаолияти жараёни (ов, озуқа излаш, қурол ясаш, турар жойни жиҳозлаш, оловни сақлаш ва ҳ.к.) доимий ижтимоий муносабатлар, оилавий уруғдошлик алоқалари ва ҳодисалар жараёнида (никоҳ алоқалари, туғилиш ва ўлим) ушбу жамоанинг руҳ ҳомийлари, ғайритабиий кучлар ва воқеийлик ўртасидаги ғайриоддий алоқалар тўғрисида ибтидоий тасаввурлар мустаҳкамланиб борган. Реал ҳаёт билан бир қаторда ўзга дунё мавжудлиги, марҳумлар тириклар ҳаётига таъсир эта олиши тўғрисидаги ғоялар юзага келди».

Дафн этиш жараёни. Ибтидоий одам ўз қариндошларини кўмишда махсус маросимлар, маълум тайёргарлик удувларига амал қилар эди: жасадни қизил минерал бўёқ билан қопланар, унинг ёнига кундалик эҳтиёж буюмлари, зеб-зийнатлар, асбоб-анжомлар ва ҳ.к. қўйилар эди. Буларнинг бари ўз жамоа аъзоларини дафн этаётган жамоа охираат мавжуд эканлиги ҳақида ибтидоий тасаввурларга эга бўлганлигидан далолат беради.

Ов қилиш. Бизга маълумки, археологик изланишлар жараёнида ер юзининг турли жойларидаги ғорларда ибтидоий одам томонидан чизилган

расмлар топилган. Фанга маълум бўлган бу ғорлардаги суратларнинг кўпчилиги ов саҳнаси, одам ва ҳайвонларнинг тасвирлари, ҳайвон терисини кийган одамлар, ярим одам ва ярим ҳайвон кифасидаги мавжудот суратларидан иборат. Бу суратлар далолат қиладики, ибтидоий одамлар ўзлари ва ҳайвонлар ўртасидаги табиий ва ғайритабиий алоқалар мавжудлиги ҳақидаги тасаввурларга эга эдилар. Бу билан бирга марҳум аجدодларининг руҳлари сеҳрли усуллар билан ҳайвонлар ҳуққига таъсир этиш имкониятига эга деб билар эдилар. Бу тасаввурлар тириклар билан марҳумлар ўртасидаги воситачилар, яъни турли хилдаги сеҳргарлар ва шаманлар фаолиятининг келиб чиқишига сабаб бўлди.

Ибтидоий одам ҳаёти ҳақидаги тасаввурларимизга кўра, унинг ҳаётида келиб чиққан диний тасаввурлар қуйидаги ибтидоий дин шаклларида намоён бўлган.

1. Тотемизм. Тотем сўзи - Шимолий Америкада яшайдиган *Ожибва* қабиласи тилида «унинг уруғи» маъносини англатади. Унинг моҳияти «одамларнинг ҳайвонот ёки ўсимликнинг муайян турларига қариндошлик алоқалари бор», деб эътиқод қилишдир. Эҳтимол, маълум бир жамоанинг аввалда асосий озуқа манбаини ташкил қилган ҳайвон ёки ўсимликка нисбатан эътибор кейинчалик вужудга келган қабиланинг диний тасаввурларининг асосий шаклларида бирига айланган бўлиши мумкин. Уруғдош гуруҳлар ўзларини умумий белгилари ва тотемлари бўлган ҳайвон ёки ўсимликдан келиб чиққан деб билар эдилар. Аммо бундай тотемлар ва одамлар орасидаги алоқалар узоқ ўтмишга тегишлидир ва билвосита уларнинг мавжуд бўлганлигини фақатгина қадимги ривоятлар тасдиқлайди. Масалан, ҳозирги давргача Австралия Аборигенлари орасида сақланиб қолган афсоналардан уларнинг тасаввурларини билиб олиш мумкин.

Уруғдош жамиятнинг шаклланиши жараёнида тотемизм муҳим рол ўйнади. Айниқса, улар қариндош гуруҳларнинг бошқалардан ажралишига сабаб бўлди. «Ўзимизники», яъни бир тотемга тегишли деган аниқ таассурот пайдо бўлди. Тотемизм таъсирида пайдо бўлган урф-одатлар ва нормалар

асрлар давомида қатъий равишда қўлланилди. Бу тотемга хос бўлмаган бегоналар бу жамоа урф-одати ва нормаларидан четда ҳисобланган. Тотемизмнинг бундай ижтимоий роли тотемистик кўринишларни эволюцион характериға ҳам таъсир кўрсатди. Вақт ўтиши билан қариндошлик тизимининг мустаҳкамланиб бориши жараёнида биринчи даражали тотем тартиби ҳақида тасаввур илгари сурилди. *Зооантропофморф* кўриниши билан аралашган ҳолда одам билан унинг тотеми қариндошлиғи орасида оилавий муносабатлар ҳақида, яъни одам вафот этгач унинг ўз тотемига айланиши ёки аксинча - тотемдан қайта инсон шаклига келиши ҳақидаги тасаввурлар пайдо бўлди. Биринчи томондан бунинг ҳаммаси ўтган ота-боболар руҳларининг кучайишига ва илоҳий кучларга ишончни ошишига олиб келган бўлса, иккинчи томондан тотемга бўлган муносабатларни ўзгаришига, тотемни озуқа сифатида истеъмол қилишни тақиқланишига олиб келди. *Табу* - таъқиқлаш тизими пайдо бўлди. Улардан энг муҳими тотемни овқат сифатида истеъмол қилишни тақиқлаш эди. Фақатгина баъзи диний маросимларда руҳонийлар ёки қабила бошлиқларига тотемни ейиш рухсат этиларди. Шундай қилиб, тотемизм уруғчилик жамоаси - ижтимоий жамоаларнинг энг биринчисида диний кўринишларнинг тарихий асоси бўлиб қолди.

Инсоният ривожланишининг дастлабки босқичларида тотемизмнинг асосий вазифалари - биринчи маърузада айтиб ўтилганидек **бирлаштирувчилик, тартибга солувчилик** эди. Тотемизм диний шаклларнинг дастлабкиси бўлишига қарамасдан, ҳозирда ҳам кўплаб халқларнинг урф-одатларида, эътиқодларида унинг унсурлари сақланиб қолган (Масалан, Ҳиндистонда *сигир*, Австралияда *кенгуру*, Қирғизларда *оқ буғу* афсонавий бахт келтирувчи ҳайвон сифатида улуғланади).

2. Анимизм (лотин тилида **anima** - руҳ, жон маъноларини англатади). Анимизм руҳлар мавжудлигига ишонч, табиат кучларини руҳлантириш ҳайвонот, ўсимлик ва жонсиз жисмларда руҳ, онг ва табиий қудрат борлиғи ҳақидаги таълимотни илгари сурувчи илк дин шаклларида

бири. Илк анимистик тасаввурлар қадим ўтмишда, эҳтимол тотемистик карашлар пайдо бўлгунгача, оилавий жамоаларнинг шакллангунича вужудга келган. Бироқ етарли тушуниб етилган ва барқарор кўринишдаги диний характерга эга бўлган тизим сифатида кечроқ, тотемизм билан бир вақтда шаклланган.

Анимизм тотемизмдан фарқланади. Тотемизм маълум бир оилавий гуруҳнинг ички истеъмолига уни бошқалардан фарқлаш мақсадига йўналтирилган бўлса, анимистик тасаввурлар кенг ва умумий характерга эга. Улар ҳаммага тушунарли ва маъқул бўлган. Шу билан бирга у табиатнинг кудратли кучларини - осмон ва ер, қуёш ва ой, ёмғир ва шамол, момақалдиروқ ва чакмоқ кабиларни илоҳийлаштириб, уларда руҳ мавжуд деб билар эди. Табиийки, ибтидоий одамлар нафақат табиатнинг буюк мавжудликларини, балки ер юзининг айрим алоҳида қисмлари - тоғлар ва дарёлар, адир ва ўрмонлар каби одам эътиборини тортувчи нарса ва жисмларга ҳам илоҳий муносабатда бўлар эдилар. Ҳаттоки кўп йиллик дарахт, каттароқ харсанг тош, жарликларга ўхшаш нарсалар ҳам ибтидоий одамлар тасаввурида жонли, тафаккурли, сезувчан ва ҳаракат қилувчи, шунингдек, яхшилик ёки ёмонлик келтириши мумкин деб тушунилган. Шундай бўлгач, ушбу табиий нарса, ҳодисаларга эътибор билан муносабатда бўлиш тақазо этиларди, қурбонликлар қилиш, уларнинг ҳақиқа дуо қилиб, маросимлар уюштириларди.

Анимизм замонавий динларнинг барчасининг асосий ақидавий қисмини ташкил этади. Жумладан, жаҳон динлари бўлмиш буддавийлик, христианлик ва исломда ҳам руҳлар ҳақидаги таълимот мавжуд.

3. Шомонлик ёхуд сеҳргарлик («шомон» сўзининг тунгус тилидаги маъноси «сеҳргарлик»). Сеҳргарлик (афсун, магия) реал натижалар олиш учун илоҳий кучларга таъсир этиш мақсадида амалга ошириладиган ритуал - урф-одатлар мажмуасидир. У тотемизм ва анимизм билан бир вақтда пайдо бўлиб, у орқали кишилар ўз тотемлари, ота-боболарининг руҳлари билан ҳаёлан боғланишни амалга ошириб келганлар. У қадим ўтмишда пайдо бўлиб, минглаб

йиллар давомида ривожланишда давом этиб, сақланиб келган. Одатда афсунгарлик урф-одатлари билан махсус одамлар - шаманлар, афсунгарлар шуғулланганлар. Улар орасида айниқса узок ўтмишда аёллар кўп ўринни эгаллаганлар. Бу шаманлар ва афсунгарлар жазавали ва асабий кишилар бўлиб, одамлар уларни руҳлар билан мулоқотда бўлиш, уларга жамоанинг умид ва ниятларини етказиш, уларнинг иродасини талқин қилиш қобилиятига эга эканлигига чуқур ишонганлар. Шаманлар, одатда, маълум ритуал ҳаракатлар орқали овоз чиқариш, ашула айтиш, рақсга тушиш, сакраш йўли билан ноғоралар ва кўнғироқлар овозлари остида ўзларини жазавага солиб, ўзини йўқотиш, жазаванинг юқори нуқтасига етказиш билан афсунгарлик қилишган. Томошабинлар ҳам баъзан ўзини йўқотиш даражасига етиб маросимлар иштирокчилари бўлиб қолишар эди. Одатда шаман маросим охирида бир ҳолатга келиб ҳеч нарсани эшитмай, кўрмай қолар эди. Шунинг учун унинг руҳлар дунёси билан мулоқоти худди шу ҳолатда амалга ошади деб ҳисобланарди. Умуман, олганда ритуал маросимлар қисмлардан иборат бўлган афсунгарлик жамиятнинг ҳақиқий талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳаётда амалга оширилган. Илоҳий кучлар дунёси билан бундай боғланиш йўли ҳаётда номаълум, олдиндан билиб бўлмайдиган шароитлардан келиб чиққан. Лекин шу билан бирга афсунгарлик одамларнинг фикр юритиш, онгини мустаҳкамлашда катта роль ўйнади. Бу эса диний онгни шаклланиш жараёнида муҳим ўрин тутди. Афсунгарлик фикр юритиш ривожланган сари одамга ўз-ўзидан бўладиган, фақатгина мақсадли йўналишдаги ҳаракатлар натижасида олинадиган эмас, балки илоҳий кучлар афсуни билан боғлиқ бўлган шароитлардан келиб чиқадиган кўриниш деб ҳисобланган. Натижада кўпчилик аниқ ҳодисалар, ҳаттоки алоҳида буюмлар сеҳрли куч эгаси сифатида қабул қилина бошланди.

Сеҳргарлик маросимлари якка ҳолда ёки жамоа бўлиб амалга оширилиши мумкин эди. Афсунгарлик мақсадга кўра қуйидагиларга бўлинади: 1) Зарар келтирувчи - ёвуз афсунгарлик. Унинг мақсади кимгадир зарар етказишдан иборат; 2) Ҳарбий афсунгарлик. Бу душманга қарши ишлатилади (масалан, қурол-аслаҳаларни сеҳрлаш); 3) Севги афсунгарлиги.

Ундан «иссиқ» ёки «совук» қилиш мақсадида ишлатилади. 4) Тиббий афсунгарлик. Ундан даволаш мақсадида фойдаланиш. 5) Об-хаво афсунгарлиги. Бу сеҳргарлик туридан ёмғир чақириш ёки шунга ўхшаш об-хавони ўзгартириш мақсадида фойдаланилган.

Сеҳргарлик ҳозирда ҳам замонавий динларда ва турли халқлар урф-одатларида сақланиб қолган.

4. Фетишизм (фетиш сўзи французча *fetich* – бут, санам; тумор маъносидаги сўзни англатади). Унинг моҳияти табиатдаги жонсиз предметларга сиғинишдир. Унга кўра алоҳида буюмлар кишининг ўз мақсадига эриштириш, маълум воқеа-ҳодисаларнинг ўзгартириш кучига эга. Фетиш ҳам ижобий ҳам салбий таъсир этиш кучига эга.

Фетишизм ёғоч, лой ва бошқа материаллардан ясалган буюмлар пайдо бўлиши билан бир пайтда шаклланган. Бу бутларда ва туморларда жамоалар ғайритабиий дунёдан келадиган илоҳий қудратнинг тимсолини кўрдилар.

Бундай фетишга одатда афсунгарлар, шаманлар эга эдилар. Улар афсунгарлик усулларига биноан бундай буюмларга таъсир кўрсатганлар. Ибтидоий одамларнинг дастлабки диний таассуротлари умумий мажмуасининг шаклланиш жараёнида фетишизм якунловчи босқич бўлиб қолди. Ҳақиқатда, аجدодларни ва табиатни жонлантириш билан боғлиқ бўлган анимизм, турли тотемлар ҳамда ўлиб кетган авлодлар шахсига боғлиқ тотемизм орқали ибтидоий одамлар онгида реал буюмлар билан бирга илоҳий ва иллюзия дунёси борлиги ҳақидаги тушунча пайдо бўлди. Натижада уларнинг онгида афсонавий фикр юритиш қобилияти мустаҳкамлади. Ва ниҳоят фетишларнинг пайдо бўлиши шуни кўрсатадики, афсонавий қудрат фақатгина вақт ва бўшлиқда кўчиб юриш хусусиятига эга бўлиб қолмасдан, балки воқеий дунёдаги буюмларда ҳам бўлиши мумкин. Шундай қилиб, уруғчилик жамиятининг ташкил топиш жараёнида ибтидоий одамларнинг онгида дастлабки диний кўринишларнинг кенг, аниқ, тартибли мажмуаси ишлаб чиқилди. Унинг маъноси шуни англатадики, диний тасаввурлар одам ҳаётининг бўлинмас, ҳаттоки асосий қисми бўлиб қолди.

Жамият ва табиат қонунларини, албатта, ўша дунё кучлари бошқаради. Шунинг учун жамоа яхши яшайман деса, озуқалар билан таъминланган, кимнингдир томонидан ҳимояланган бўлишни истаса, биринчи вазифаси у ўша ғайритабиий кучларни жуда ҳам ҳурмат қилиши керак эди. Дунё ҳақидаги бу тасаввурлар вақт ўтиши билан такомиллашиб борди ва инсоният ҳаётида узоқ вақт мобайнида ўз таъсирини ўтказиб келди.

Фетишизмнинг унсурлари ҳозирги даврда ҳам халқларнинг урф-одат ва эътиқодларида сақланиб қолган. Масалан, барча динлардаги ҳайкаллар, суратлар, тумор, кўзмунчоқ ва турли рамзлар бунга яққол мисолдир.

6. Ибтидоий мифология. Ибтидоий одамнинг тасаввури ва эътиқодлари мажмуаси, уларнинг реал ҳаётдаги қийинчиликлари, муаммолари ва ютуқлари оғзаки ижодда акс этган. Бу нарсa одамларнинг онгида қолиб, турли афсоналарнинг яратилишига сабаб бўлган. Ибтидоий мифологияни ташкил этган ижод доим одамларнинг маънавий ҳаёти, ибодати, ҳиссиётлари ва диний тасаввурлари билан чамбарчас боғлиқ эди. Буни тушуниш осон: агар ибтидоий одамнинг асосий маънавий ҳаётида тотемларга, марҳум аجدодларга ибодат қилиш, улар билан сирли қариндошлиги бўлса, мифологиянинг марказида зооантропоморфик аждодлар ёки ҳар-хил мўжизалар кучига эга бўлган илоҳийлаштирилган қаҳрамонлар турарди. «Маданий қаҳрамон»ларнинг исмлари афсоналарда бирон бир муҳим яратилган ихтиро ёки янгиликда мужассам бўлган. Масалан, оловни топиш, оила ва никоҳлар шаклини ўрнатиш, меҳнат ва ов қуролларини яшаш ва бошқа жасоратларга оид ақидаларни ташкил қилиш. Космогоник сюжетлар ибтидоий мифологияда катта ўрин эгаллаган. Яъни ер ва осмон, қуёш ва ой, ўсимлик ва ҳайвонот ва ниҳоят одамнинг яратилиши тўғрисида ривоятлар ва афсоналарда диний тасаввурларнинг таъсири яққол намоён бўлган. Рухларни янги шаклга кириш сеҳрли хусусиятига, яъни ўз қиёфасини ўзгартириш қобилиятига эга, бир вақтнинг ўзида одам ва ҳайвон шаклидаги монстр деб ҳисоблашарди.

Ибтидоий мифологияда ҳаёт ва ўлим, табиат ва маданият, аёл ва эркеклар орасидаги муҳим алоқалар тасвирланган эди. Мифологиянинг бундай қарама-қаршиликларини таҳлил қилиш ҳозирги шароитда инсон тарихининг қадимги босқичини қайта тиклаш учун муҳим манба ҳисобланади. Хусусан, бу таҳлил ибтидоий жамоаларда тараққиётнинг боришида диний тасаввурларнинг муҳим ролини аниқлашга имкон яратади.

7. Неолит давридаги диний тасаввурлар. Неолит революцияси одамларнинг турмушини, уларнинг таъсир этадиган барча соҳаларни тубдан ўзгартирди. Одам ўсимликларни ўстириш, озуқа захираларини ҳосил этишни аста-секин ўрганди. Ва бу одамни ўтроқ ҳаёт кечиришга мажбур этди. қадим ҳайвонларни қўлга ўргатган ҳамда улар бераётган маҳсулотдан фойдаланишни ўрганди. Бу нафақат гўшт, балки сут ва теридир. Овқат пишириш билан танишиши ҳамда идишлар ясаш одамга янги муҳим материалларни узгартиришга мажбур этди. Одам, овқат ва ичимликлар сақлаш учун мўлжалланган идишлар, уй қуриш учун фойдаланадиган лойни тайёрлашга ўрганди. Неолит даври юқори плеолитдан кескин фарқ қилади. Шу жумладан, тош буюмларни силлиқлаш ва сайқал бериш - бу эса муҳим фарқ ва шу фарқ даврга ном берди (Неолит - янги тош даври, янги тош ишлаш янги усуллар даври).

Неолит даври деҳқонларга янги ишлаб чиқариш имконини берди. Деҳқонлар зич ва кўпчилик гуруҳлар билан ўрнашарди. Душмандан ҳамда ёввойи ҳайвонлардан ҳимояланган қишлоқлар кенгайиб, атрофларида кичик қишлоқчалар ўрнашар эди. Тинчлик ва овқат билан таъминлаш, туғилиш ва болаларни тирик қолиши ва ўсишига имкон берар эди. Аҳолининг кескин кўпайиши янги ерларни ўзлаштиришга, ҳаёт тарзини ўзгариши диний тасаввурларнинг ривожланишига янги имкониятлар яратди.

Деҳқончиликнинг эҳтиёжлари ҳосилни узок вақт сабрсизлик билан кутиш кераклиги, ҳамда аниқ вақтни ҳисоблаш муҳимлиги, ер фаслларининг цикллари билиш - буларнинг ҳаммаси деҳқон қабилаларининг осмону ерга, қуёшу ойга, ёмғиру шамолга янги қизиқишини пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Бу дегани қудратли руҳларга боғлиқлик сезиларли ва кўзга ташланадиган бўлиб қолди. Илтижо ва қурбонлик уларга атала бошланди. Аммо табиий имкониятлар тўғрисидаги тасаввурлар кескин ўзгарди. Натижада қадимги руҳлар -анимистик сиғиниш объекти аста-секин ўта қудратли худоларга айландилар. Улар учун меҳроб ҳамда черковлар ташкил этиларди ва уларда кеча ва кундуз, деҳқонлар жамоасидан махсус ажратилган мутахассис хизматкорлар - келажакдаги коҳинлар хизмат қиларди. Қадимги тотемистик тасаввурлар ҳам ўзгарди, деҳқонларни ҳаёти ов натижасига боғлиқ бўлмаган ҳолда, ҳайвонларни қадрлай бошлади, аммо ҳайвонлар ва тотемистик тасаввурлар авлодлар хотирасида сақланиб қолаверган. Бу эса зооморфик ташқи қиёфани бирон-бир сиғинилган худога акс этишига олиб келди. Аксар худоларнинг кўриниши ҳайвон, қуш, балиқларнинг ё боши, ё танаси шаклида бўлар эди. Бу мифологик қаҳрамонларнинг юқорида айтиб ўтилган худога қариндошлиги сақланиб қолган.

Фетишизмнинг сокин характери ўзгарди, худоларнинг қудратли бутлари, меҳроблар ёки черковлар ёнига ўрнатилган йирик ҳайкаллар шаклига айланди.

Баъзан бутлар ўрнига рамзий ҳайкалчалар, турли шаклдаги тошлар гуруҳи фойдаланилди. Фетишизмнинг ривожланишида бу ҳайкал ва қурилмалар ибодатхоналарнинг рамзи бўлиб хизмат қилди.

Афсун ҳам ўзгарди. Афсунгарларнинг душманларга зиён етказиш ва омадли ов билан таъминлаш, руҳлар ёрдамида ўз мақсадига етишишнинг ибтидоий усуллари ўрнига янги, пухта ўйланган илоҳлар билан алоқа маросимлари, бошқа диний маросимлар, ибодат ва қурбонлик қилиш тартиблари юзага келди. Булар асосида қадимги афсунлар ётар эди. Аммо бир қанча янгиликлар юзага келди. Бундай янгиликлардан бири - фол ва башорат эди. Булар афсунга яқин бўлган, ҳамда унга асосланган афсун принциплари ва усуллари эди. Аммо унинг мақсади бошқа эди: бу истакни амалга ошириш эмас, балки уни билишдир. Фолбинликнинг илк шакллари неалит давридан илгари ҳам амал қиларди. Аммо тизим сифатида неалит даврида яқунланди.

Неолит давридаги деҳқонлар қудратли тангридан қўрққан ҳолда унинг яхши ният муносабатларига жуда қизиқар эди. Бунинг учун (қурбонлик) табиат кучлари илоҳларига ёки илоҳийлаштирилган аجدодларга ибодат қилишар эди. Уларнинг ҳаёлида келтирилган қурбонликлар ҳамда илоҳийлаштиришга ибодат қилишлари уларга ёрдам келтиради ва илтимосини рад этмайди. Аммо буни қандай билиш мумкин? Мана шу ерда барча усул ва принциплари билан фол очиш ёрдамга келар эди. Ҳар бир шаманга мунсуб бўлган ибтидоий афсун маросимларидан фарқли ўлароқ, фолбинлик юқори савияли маданиятни талаб этарди. Маросимларни олиб боровчи фолбин кийим шартли белгилар тизимиغا риоя қилиши шарт эди. Бу шартли белгилар илоҳини қониқтирганлигини ҳамда уларнинг илтижоларига аниқ жавоб беришга тайёрлигини англатарди. Белгилар тизими ҳар хил - элементар қуръа ташлашдан то мураккаб чизик, ёруғ нуқта ва чизикларни қўшилишигача бўлар эди.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Диншунослик фанининг асосий мақсади нималардан иборат?
2. Диннинг таърифи ва унинг жамиятдаги вазифа(функция)лари?
4. Динни ўрганишда қандай ёндошув турларини биласиз?
5. Динлар нималар асосида тасниф қилинади ҳамда унинг турлари?
6. Диннинг қандай ибтидоий шакллари биласиз?
7. Диннинг пайдо бўлиши ҳақида тадқиқотчилар қандай фикрлар билдиришган?
8. Фетишизм диннинг қандай кўриниши?
9. Анимизм қандай эътиқодга асосланади?
10. Шомонлик деганда нимани тушунаси?

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.
2. “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги

Ўзбекистон Республикасининг қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистоннинг янги қонунлари, № 19. – Т.: Адолат, 1998.

3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон. 1997.
4. Каримов И.А. Эътиқод эркинлиги қонуний асосда бўлсин / Олий Мажлис ХІ сессиясида сўзланган нутқ // Халқ сўзи, 1998, 5 май.
5. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. – Т.: Ўзбекистон, 1999.
6. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2008.
7. Мўминов А.Қ. Диншунослик асосларини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси. – Т.: ТошДШИ нашриёти, 1999.
8. Йўлдошхўжаев Ҳ. Раҳимжонов Д. Комилов М. Диншунослик маърузалар матни. – Т.: ТошДШИ нашриёти, 2000.
9. Мўминов А., Йўлдошхўжаев Ҳ., Раҳимжонов Д., Комилов М., Абдусатторов А., Орипов А. Диншунослик. Дарслик / Масъул муҳаррир акад. Иброҳимов Н.И. – Т.: Меҳнат, 2004.
10. Ҳасанов А., Комилов М., Уватов У., Азимов А., Раҳимжонов Д., Зоҳидов Қ., Ислом тарихи. Дарслик. – Т.: “Тошкент ислом университети” матбаа-нашриёт бирлашмаси, 2008.